

Αγγελική Πανοπούλου

Κινητικότητα Κρητικών τεχνιτών και διάδοση τεχνογνωσίας στη διάρκεια της βενετικής περιόδου

ABSTRACT

MOBILITY OF CRETAN CRAFTSMEN AND DISSEMINATION OF TECHNICAL KNOWLEDGE DURING THE VENETIAN PERIOD

Based on unpublished and published archival material, this paper examines the types of mobility of Cretan craftsmen, the causes of their dispersion and the geography of their movements during the Venetian period. It turns out that they were movements without distinguishing features among them, classified as: a) invitations of skilled workers to perform a specific project, b) migrations of labour force in regions offering stable and continuous employment, which have been influenced by external factors (wars, epidemics, economic crises) and c) movements of craftsmen, as individuals and /or in groups, within and outside the island, defined by the type of profession. It is also documented that any movement, whether permanent or temporary, of artisans contributed to the transfer of technical knowledge from Crete to their new workplace and place of residence. For this reason, the Venetian authorities tried to control the migration of skilled workers. In conclusion, geographical mobility affected their social mobility.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: βενετική Κρήτη, Κρητικοί τεχνίτες, γεωγραφική κινητικότητα, μετανάστευση, εποχική κινητικότητα, τεχνογνωσία, κοινωνική κινητικότητα, Βενετία, Κωνσταντινούπολη

Για δεκαετίες οι ιστορικοί είχαν υπερεκτιμήσει την κινητικότητα των εργαζόμενων στην προβιομηχανική Ευρώπη, με την παραδοχή ότι οι άνθρωποι ήταν περισσότερο δεμένοι με τον χώρο εργασίας τους πριν από τον 18ο αιώνα. Παρόλο που η άποψη αυτή βρίσκει απήχηση σε πηγές, οι οποίες δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη μετανάστευση ως συνέπεια κρίσεων, δεν λαμβάνει υπόψη την κινητικότητα των τεχνιτών που συνδεόταν με την καθημερινότητα του επαγγέλματός τους. Τελευταία οι μελετητές απέδειξαν ότι η κινητικότητα των τεχνιτών ήταν φυσιολογικό και δομικό στοιχείο των κοινωνιών σε όλη την ιστορική διάρκεια, χωρίς να ταυτίζεται πάντα με τις μετοικεσίες. Η αναθεώρηση αυτή είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για την Ευρώπη της εποχής μεταξύ του 14ου και 18ου αι., καθώς τεκμηριώθηκε ότι οι αγορές ειδικευμένης εργασίας είχαν ήδη αρχίσει να εξελίσσονται στον ύστερο Μεσαίωνα, ειδικότερα σε συνδυασμό με την αύξηση της οργανωμένης μετακίνησης (Erstein 2004, 251· Reith 2008, 114-115).

Το φαινόμενο είναι γνωστό στην έρευνα του ελληνικού χώρου, καθώς μετακινήσεις έμπειρων τεχνιτών προς τα μεγάλα οικονομικά και βιοτεχνικά κέντρα της Δύσης παρατηρούνται ήδη

στην ύστερη βυζαντινή εποχή (Matschke 2006, 188). Όμως, το θέμα της κινητικότητας των τεχνιτών των λατινοκρατούμενων ελληνικών περιοχών έχει μελετηθεί αποσπασματικά από τους ιστορικούς, ενώ μεμονωμένες έρευνες έχουν διεξαχθεί για τις μετακινήσεις ορισμένων τεχνιτών, όπως των εργαζόμενων στα ναυπηγεία (Lane 1965, 53-55· Jacoby 1994, 557-559· Maltezos 1994, 288-289· Concina 2007· Πανοπούλου 2013), των ζωγράφων, των χρυσοκόων, των γλυπτών του ξύλου και της πέτρας, των χτιστών, των μαραγκών και των πετροκόπων.¹

Έχοντας ως άξονα την τεχνογνωσία των Κρητικών τεχνιτών, όπως αυτή διαμορφώθηκε, επέδρασε ή διαχύθηκε σε άλλες περιοχές, διερευνήθηκε αδημοσίευτο και δημοσιευμένο αρχειακό υλικό αναφορικά με τις κάθε είδους μετακινήσεις του κρητικού βιοτεχνικού δυναμικού. Από τη συγκεκριμένη έρευνα αναδύθηκαν οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη κινητικότητα, τα αίτια και άλλοι παράμετροι που επιδρούσαν αποφασιστικά στην επιτάχυνση του φαινομένου, καθώς και η γεωγραφία της διασποράς των τεχνιτών. Η γενικότερη εξέταση των μετακινήσεων έχει καταδείξει ότι θα πρέπει να αποφεύγεται από τους μελετητές η χρήση ταξινομικών σχημάτων, καθώς διέφεραν ως προς τα αίτια, τη συχνότητα, την ένταση, τη διάρκεια και τον όγκο.² Ωστόσο, στην παρούσα εργασία προκειμένου να ενταχθούν σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο τα είδη των μετακινήσεων των τεχνιτών με τα αίτια που τις προκάλεσαν, ομαδοποιούνται σε τρεις κατηγορίες, χωρίς πάντως να σημαίνει ότι έχουν αυτοτέλεια και αυστηρά διακριτά χαρακτηριστικά μεταξύ τους.

Η πρώτη κατηγορία αφορά τις ατομικές ή ομαδικές αποστολές-προσκλήσεις εξειδικευμένων τεχνιτών, πρωτίστως στη Βενετία και κατά δεύτερον σε άλλες βενετικές κτήσεις, με σκοπό την εκτέλεση συγκεκριμένου έργου. Οι μετακινήσεις αυτές υπαγορεύονταν από τις οικονομικές και αμυντικές αναγκαιότητες της κυριάρχου και εστιάζονται στους κλάδους της ναυπηγικής, των υποδομών-οχυρώσεων και της μεταποίησης. Στη ναυπηγική παρατηρείται έντονη κινητικότητα τεχνικού δυναμικού με προέλευση γενικότερα τον ελληνικό νησιωτικό χώρο προς τη Βενετία. Έμπειροι τεχνικοί, από την Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη Ρωμανία κατείχαν νευραλγικές θέσεις στο ναυπηγείο της Βενετίας κατά τους 15ο-16ο αιώνες. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί ο πρωτομάστορας του ναυπηγείου του Χάνδακα Leo Miconditi, που το 1424 προσκλήθηκε στο ναυπηγείο της Βενετίας για να κατασκευάζει γαλέρες (Gertwagen 2012, 121-126). Ανάλογη περίπτωση ήταν του Κρητικού Τζώρτζη Πετρόπουλου που στις αρχές του 16ου αι. κατείχε το αξίωμα του αρμιράλιου (δηλαδή του τεχνικού διευθυντή) του βενετικού ναυπηγείου (Πάρδος 1998, 561).

Τα μεγάλα οχυρωματικά, λιμενικά και άλλα δημόσια έργα που εκτελέστηκαν στις βενετικές κτήσεις, κυρίως από τον 16ο αι. και ύστερα, απαιτούσαν εξειδικευμένες γνώσεις και τεχνικές, οπότε η Βενετία έστελνε βορειοϊταλούς στρατιωτικούς μηχανικούς και τεχνίτες. Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει ότι έλειπε η τεχνογνωσία από τον ελληνικό χώρο, αφού τον 15ο αι. μηχανικοί ελληνικής προέλευσης εργάστηκαν σε δημόσια έργα της Βενετίας (Concina 2007, 82). Στο πλαίσιο των συγκεκριμένων μετακινήσεων έχουν εντοπιστεί και αποστολές Κρητικών

¹ Η βιβλιογραφία είναι εκτενής για τους συγκεκριμένους τεχνίτες, οπότε παρατίθενται οι απολύτως αναγκαίες αναφορές.

² Κριτική παρουσίαση της σχετικής με τις μεταναστεύσεις και την κινητικότητα βιβλιογραφίας βλ. Jan Lucassen – Leo Lucassen (επιμ.) ³2005, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, United States.

τεχνιτών προς άλλες βενετικές κτήσεις είτε για την προμήθεια ναυπηγικών και κατασκευαστικών υλών είτε για την ολοκλήρωση των εκτελούμενων σε αυτές οχυρωματικών έργων. Το 1599, ενδεικτικά, ο γενικός προνοητής Κρήτης έστειλε στην Κέρκυρα έναν υπο-πρωτομάστορα (*sottoproto*) μαραγκό για την κοπή ναυπηγικής ξυλείας από τα δάση του Βουθρωτού (Παγκράτης 2008, 438).

Ο μεταποιητικός τομέας της Βενετίας, ειδικότερα οι κλάδοι που γνώριζαν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, χρειάζονταν έμπειρο προσωπικό. Για αυτό τον λόγο οι αρχές παρείχαν κίνητρα σε όσους τεχνίτες μετέβαιναν να εργαστούν στη Βενετία, όπως συνέβη το 1515, όταν εξαιτίας της αυξημένης παραγωγής και ζήτησης σαπουνιού οι σαπωνοποιοί που εργαζόνταν στην Κρήτη, Κύπρο, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και στο Ναύπλιο ορίστηκε να επιστρέψουν στη Βενετία και να ενταχθούν στη συντεχνία των σαπωνοποιών (Κολυβά 2016, 185 σημ. 1).

Παρότι η εγκατάσταση εξειδικευμένων τεχνιτών στη Βενετία δεν γινόταν πάντα με κρατική πρόσκληση, ενθαρρυνόταν εντούτοις από τις αρχές προκειμένου η τεχνογνωσία να μεταφέρεται στη μητρόπολη. Στους άξιους εμπειροτέχνες που κατέφθαναν στη Βενετία, οι αρχές ανέθεταν την εκτέλεση σημαντικών έργων, όπως στην περίπτωση του Νικόλαου Φιλανθρωπινού, που μεταξύ των ετών 1430 και 1436 εργάστηκε ως ψηφωτής στη διακόσμηση της βασιλικής του Αγίου Μάρκου (Constantoudaki-Kitromilides 1982, 265-272).

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις μαζικές ή μεμονωμένες μετακινήσεις τεχνιτών ορισμένων κλάδων προς τόπους εντός και εκτός του νησιού, που πρόσφεραν σταθερή και συνεχή απασχόληση, είχαν πιο μόνιμο χαρακτήρα και επηρεάζονταν από εξωγενείς παράγοντες, κατά κύριο λόγο οικονομικούς.

Ακολουθώντας το ευρωπαϊκό παράδειγμα, στο οποίο ομάδες τεχνιτών κατέφευγαν σε μεγάλα βιοτεχνικά-αστικά κέντρα, η πλειονότητα των Κρητικών τεχνιτών αναζητούσε εργασία στους δύο αντιμαχόμενους πόλους της εποχής, τη Βενετία και την Κωνσταντινούπολη. Το μεγαλύτερο κύμα εργατικού δυναμικού αφορούσε πάλι τον κλάδο της ναυπηγικής. Ώς και τον 15ο αι. το ναυπηγείο της Βενετίας απορροφούσε τους καλύτερους τεχνίτες των ελληνικών νησιών, όπως ήδη αναφέρθηκε. Από τον 16ο αι. όμως μεγάλο ποσοστό τεχνιτών κατευθυνόταν προς τα ναυπηγεία των οθωμανικών κτήσεων, κυρίως στο ναυπηγείο της Κωνσταντινούπολης, όπου κατασκευάζονταν πολυάριθμα πλοία. Η μαρτυρία του γενικού καπιτάνου Κρήτης, Gasparo Renier, που το 1563 έγραφε ότι στο ναυπηγείο της Κωνσταντινούπολης *vi era più maestranza Candioti, che in Candia propria*, πιστοποιεί το μέγεθος των συγκεκριμένων μεταναστευτικών ροών. Η εξέλιξη αυτή ανησύχησε τις βενετικές αρχές του νησιού, επειδή η μετανάστευση τεχνιτών προς την οθωμανική πρωτεύουσα ζημίωνε τη βενετική άμυνα και οικονομία. Το 1584 ο γενικός προνοητής Κρήτης Alvise Grimani με επιστολή του στον βάιλο της Κωνσταντινούπολης, ζήτησε να πληροφορηθεί τα ονόματα των Κρητικών τεχνιτών που απασχολούνταν στα ναυπηγεία της οθωμανικής πρωτεύουσας. Ο δεύτερος, όχι μόνο επιβεβαίωσε το γεγονός, αλλά υπογράμμισε ότι δύσκολα θα επέστρεφαν στο νησί τους, επειδή δεν υπήρχε προσφορά εργασίας (Πανοπούλου 2013, 577-579).

Σημαντικό ποσοστό τεχνιτών που μετοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη προερχόταν από τον κλάδο της βαρελοποιίας, γεγονός που οφειλόταν ενδεχομένως στον κορεσμό του επαγγέλματος. Σε έγγραφο της 2ας Μαΐου 1627 καταγράφονται 49 Τήνιοι και 41 Κρητικοί που είχαν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και τα επαγγέλματά τους. Από τους Κρητικούς 17 ήταν βαρελοποιοί.³ Η συγκεκριμένη πληροφορία επαληθεύεται από άλλο έγγραφο, που αποκαλύπτει ότι 15 βαρελοποιοί από το Ρέθυμνο –απαριθμούνται τα ονόματά τους– είχαν ιδρύσει στις αρχές του 17ου αι. συντεχνία στην Κωνσταντινούπολη με επικεφαλής κάποιον Κωνσταντίνο από τη Ρόδο. Επειδή όμως εκείνος τους καταπίεζε, διεκδικούσαν την αντικατάστασή του με συντοπίτη τους. Το ενδιαφέρον στην υπόθεση είναι ότι για την επίλυση του προβλήματος οι βαρελοποιοί ως υπήκοοι της Γαληνοτάτης (*che essendo essi suditi della serenissima signoria*) απευθύνθηκαν στον βάιλο, υποστηρίζοντας ότι ο προαναφερόμενος επικεφαλής τους ήταν Τούρκος υπήκοος. Στη θέση του τελικά τοποθετήθηκε ένας συμπατριώτης τους, ο Γεώργης από το Ρέθυμνο.⁴ Η παραπάνω πληροφορία επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες ως προς το καθεστώς, οικονομικό και κοινωνικό, αλλά και ως προς τις συνθήκες εργασίας των εγκαταστημένων στην Κωνσταντινούπολη ομάδων τεχνιτών. Πιθανότατα οι άρτιες τεχνικές γνώσεις που διέθεταν οι βαρελοποιοί του Ρεθύμνου οδήγησαν στην οργάνωσή τους σε συσσωμάτωση με αυτόνομη διοίκηση.

Ταυτόχρονα οικονομικοί λόγοι ώθησαν πολλούς τεχνίτες προς τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα στον Χάνδακα. Έξαρση ωστόσο του φαινομένου παρατηρείται στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αι. Είναι γνωστές οι εγκαταστάσεις οικογενειών ζωγράφων και γλυπτών του Ρεθύμνου στον Χάνδακα για τη διεύρυνση του κύκλου εργασιών τους και την ένταξή τους στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της πρωτεύουσας (Καζανάκη-Λάππα 2003, 410-411). Ανάλογη πορεία ακολούθησαν και άλλοι Ρεθυμνιώτες τεχνίτες, όπως οι κατασκευαστές βαρελιών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον πρωτομάστορα των βαρελοποιών του Ρεθύμνου Αντώνη Γερακάρη που εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα το 1623. Σύντομα η πελατεία του διευρύνθηκε και προκειμένου να ανταποκριθεί στον όγκο των παραγγελιών βαρελιών προσέλαβε τρεις βοηθούς και δύο μαθητές, τεκμήριο που αποδεικνύει ότι η επιλογή νέου τόπου διαμονής άξιζε τον κόπο.⁵ Δεν χρειάζεται βέβαια να διευκρινιστεί ότι η μετοίκηση βαρελοποιών στην πρωτεύουσα ήταν απόρροια των αυξημένων εξαγωγών κρασιού από το λιμάνι του Χάνδακα και του ακμαίου εξωτερικού εμπορίου του προϊόντος.

Στην τρίτη κατηγορία συγκεντρώνεται ο κύριος όγκος των μετακινήσεων των τεχνιτών, που εκπορεύονταν από τις απαιτήσεις της τέχνης τους και την αναζήτηση ευρύτερης αγοράς προϊόντων και εργασίας, χωρίς να επηρεάζονται από τις εκάστοτε πολεμικές συγκρούσεις και το συνακόλουθο μεταναστευτικό φαινόμενο. Εδώ συγκαταλέγονται οι βραχυπρόθεσμες μετακινήσεις εκτός και εντός του νησιού για την εκτέλεση συγκεκριμένου έργου και οι εποχικές-περιοδικές μετακινήσεις.

³ Archivio di Stato di Venezia (=ASV), Bailo a Costantinopoli, b. 347: Lista di Tinotti et Cauditoti abitanti in Constantinopoli e loro professioni. Βλ. και Dursteler 2006, 81.

⁴ ASV, *Bailo a Costantinopoli*, b. 276, reg. 394, f. 190r-v (6. 2. 1609 βενετικό έτος= 1610). Βλ. και Dursteler 2006, 85-86.

⁵ ASV, *Notai di Candia*, b. 181 (Nicolò Negri), libro 13 (1621-1624), f. 211v (7. 7. 1623) και b. 182 (Nicolò Negri), libro 14 (1624-1627), f. 313v-314r (23. 12. 1626).

Τα ανωτέρω είδη μετακινήσεων προϋπέθεταν συνήθως τη συνεργασία των τεχνιτών, που συνεταιρίζονταν ιδρύοντας συντροφία (*compagnia*), ώστε να ανταποκριθούν στις προθεσμίες, στον όγκο της εργασίας και στο ύψος των κεφαλαίων (Ραπορούλου 2007, 92). Εκτός από τα παραδείγματα χρυσοχών, οι οποίοι συνεταιρίστηκαν το 1550 για να εμπορευτούν χρυσά και αργυρά αντικείμενα στην Κρήτη, τη Ρόδο και την Κάρπαθο (Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2000, 378), και ζωγράφων που ίδρυσαν συντροφία το 1618 για να ζωγραφίσουν εκκλησίες στην Τήλο (Βαρζελιώτη 2001, 293-303), στις αρχαιακές πηγές εντοπίζονται συχνά τέτοιου είδους συμβόλαια.

Πολυάριθμες μετακινήσεις πραγματοποιούνταν από τα οικοδομικά επαγγέλματα. Πετροκόποι, χτίστες και μαραγκοί συχνά μετέβαιναν σε περιοχές της υπαίθρου προκειμένου να κατασκευάσουν εκκλησίες, κατοικίες, αγροτικά κτίσματα (αποθήκες, δεξαμενές) και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις (πατητήρια, μύλους, ελαιοτριβεία). Επειδή επρόκειτο για έργα που έπρεπε να ολοκληρωθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα, κατά κανόνα στη διάρκεια του καλοκαιριού, οι προαναφερθέντες επαγγελματίες συγκροτούσαν συνεργεία συντιθέμενα από τεχνίτες, βοηθούς, μαθητές και ανειδίκευτους εργάτες (Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1995, 378, 380-383, 387· Πανοπούλου 2005, 190-193). Ανάλογες μετακινήσεις πραγματοποιούνταν και από άλλους τεχνίτες (ζωγράφους, ξυλογλύπτες, κ.ά.), που αναλάμβαναν τη διακόσμηση των ναών της υπαίθρου.⁶ Εκτός από χώρο εργασίας η υπαίθρος για τους παραπάνω τεχνίτες αποτελούσε ακόμα πηγή προμήθειας οικοδομικών υλικών.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και η εποχική μετακίνηση τεχνιτών στο εσωτερικό του νησιού, προκειμένου να ανταποκριθούν στον όγκο των παραγγελιών. Αρκετοί βαρελοποιοί των πόλεων κατά τους θερινούς και φθινοπωρινούς μήνες μετακινούνταν προς τις οινοπαραγωγικές περιοχές του νησιού εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης βαρελιών, γεγονός που απαιτούσε τη συνεργασία των συγκεκριμένων τεχνιτών. Το 1639 οι βαρελοποιοί Δημήτρης Στανίλας, Τζώρτζης Παπαδόπουλος και Νικολός Αγουστινόπουλος συμφώνησαν να ασκούν μαζί την τέχνη τους στα χωριά έως τις 14 Σεπτεμβρίου. Μετά το πέρας της ολιγόμηνης συντροφίας τους θα μοιράζονταν τα κέρδη, ενώ εάν κάποιος από τους τρεις αθετούσε τους όρους του συμβολαίου θα χρειαζόταν να καταβάλει στη συντεχνία τους δέκα ισπανικά ρεάλια (Πανοπούλου 2003-2004, 120).⁷ Με τη μετακίνηση των βαρελοποιών προς το εσωτερικό της Κρήτης δεν μειωνόταν η παραγωγή της πρωτεύουσας, καθώς στον Χάνδακα, όπως αναφέρθηκε, υπήρχε αναπτυγμένη βιοτεχνία κατασκευής βαρελιών. Ο μεγάλος αριθμός βαρελοποιών στον Χάνδακα, που στο δεύτερο μισό του 16ου αι. είχαν οργανωθεί σε συντεχνία (Πανοπούλου 2012, 414-425), αρκούσε να καλύψει τις ανάγκες και της υπαίθρου, όπου υπήρχαν χώροι οινοποίησης και αποθήκευσης, κυρίως σε φρούρια, μονές και επαύλεις.

⁶ ASV, *Notai di Candia*, b. 262 (Zorzi Sanguinazzo), libro VII (1635-1645), f. 181v (10. 4. 1640), όπου αναφέρεται η κατασκευή από τους ξυλογλύπτες Φανούριο Στριάνο και τον γιο του Ανδρουλή, κατοίκους Χάνδακα, του τέμπλου του ναού της Αγίας Παρασκευής στο χωριό Κάτω Ασίτες, που ανήκε στον ευγενή Μικέλε Λουμπάρδο με αμοιβή 600 υπέρπυρα.

⁷ Δημοσίευση του εγγράφου βλ. Α. Πανοπούλου 2005, «Ίδρυση συντροφίας βαρελοποιών», Κώστας Γ. Τσιγκάκης (επιμ.), *Il miglior vino del mondo, Το κρητικό κρασί στις αρχαιακές πηγές της βενετοκρατίας*, Γάζι, 122.

Για ορισμένους τεχνίτες η ύπαιθρος αντί της πόλης αποτελούσε σημείο εκκίνησης προς τα χωριά και τις πόλεις του νησιού. Συμβολαιογραφικό υλικό αποκάλυψε τα ταξίδια των πιθαράδων του Θραψανού τους 16ο-17ο αι., οι οποίοι δραστηριοποιούνταν όχι μόνο στον τόπο καταγωγής τους και στην ευρύτερη περιοχή του, αλλά και σε μακρύτερους προορισμούς, ενώ μετέβαιναν στην πόλη του Χάνδακα για να πουλήσουν τα κεραμικά τους. Οι πηγές κατέδειξαν ότι παρόλο που η αγγειοπλαστική ανήκε στη βιοτεχνία της υπαίθρου και συγκέντρωνε εξειδικευμένη παραγωγή και τεχνογνωσία, όμως συχνά υπαγορευόταν από τις ανάγκες της πόλης (Ραπορούλου 2012, 544). Αν και δεν έχει διεξαχθεί έρευνα, είναι βέβαιο ότι και άλλοι επαγγελματίες μετακινούνταν στο εσωτερικό του νησιού με απόληξη την πρωτεύουσα. Το 1603 ο δοξάρας Βασίλης Τριπόδης και ο Νικολός Αβράμης έλυσαν τη συντροφία που είχαν συστήσει με σκοπό να μεταβούν στον Χάνδακα για να πουλήσουν τα παλιά και καινούργια δοξάρια που είχαν παραλάβει από τα Χανιά και το Καστέλι Καινούργιου και τα οποία τα είχαν επισκευάσει.⁸

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η ανεργία και η αναζήτηση καλύτερων αμοιβών συνιστούσαν πρωταρχικά αίτια εγκατάλειψης του τόπου καταγωγής από τους τεχνίτες. Μεγάλο όμως εύρος μετακινήσεων εργατικού δυναμικού οφειλόταν και στις ανάγκες κάθε επαγγέλματος.

Πράγματι η εγκατάσταση πολλών τεχνιτών στην Κωνσταντινούπολη τον 16ο αι. οφειλόταν στους υψηλότερους μισθούς που πρόσφεραν οι Οθωμανοί (Pedani 2014, 461). Εξίσου σημαντική βαρύτητα είχε η ζήτηση των προϊόντων και της εργασίας τους. Για παράδειγμα η Σμύρνη απορροφούσε σημαντικό τμήμα της παραγωγής κασελών που κατασκευαζόταν στο νησί. Το 1641 οι κατασκευαστές κασελών Μανόλης Κουδουμνής και Φραγκιάς Παπαδόπουλος από τον Χάνδακα συμφώνησαν να μεταβούν στη Σμύρνη για να κατασκευάσουν κασέλες με ξυλεία κυπαρισσιού που είχε αγοράσει ο πρώτος και είχε στείλει στη Σμύρνη. Ο δεύτερος θα κατέβαλε το μισό ποσό της αξίας της ξυλείας, ενώ θα μοιράζονταν τα κέρδη από τις πωλήσεις και τα έξοδα για τη μισθοδοσία του βοηθού που είχε ο Κουδουμνής ήδη εκεί. Επιπλέον ο Κουδουμνής είχε αφήσει κασέλες ημιτελείς στη Σμύρνη και ο Παπαδόπουλος θα τον βοηθούσε να τις ολοκληρώσουν χωρίς αμοιβή, πλην των εξόδων διατροφής του.⁹ Η πληροφορία αποκαλύπτει ότι ο πρώτος ταξίδευε συχνά στη Σμύρνη, όπου έμενε αρκετό διάστημα προκειμένου να επεξεργαστεί την ξυλεία και ότι διέθετε εκεί σταθερή πελατεία. Η εξαγωγή κασελών από την Κρήτη στην αγορά της Σμύρνης επιβεβαιώνεται και από άλλη πηγή, όπου μαρτυρείται η πώληση στο συγκεκριμένο λιμάνι 17 κασελών από ξύλο κυπαρισσιού (Κωνσταντουδάκη 1975, 115-117).

Οι μετακινήσεις ορισμένων τεχνιτών εντός του νησιού κάλυπταν τις ελλείψεις του αγροτικού χώρου σε μεταποιητικές υποδομές και υψηλή τεχνογνωσία. Πιθανότατα όμως δήλωναν και απουσία επαρκούς κύκλου εργασιών στο αστικό περιβάλλον, οπότε κάποιοι τεχνίτες αναγκάζονταν να συμπληρώνουν το εισόδημά τους «περιπλανώμενοι» στην ύπαιθρο. Το 1594 ιδρύθηκε συντροφία διάρκειας ενός έτους από τον υποδηματοποιό Γιάννη Κοντογιάννη και τον καλόγερο Ιωαννίκιο Μεταξάρη, καταγόμενους από το Ρέθυμνο, σύμφωνα με την οποία ο πρώτος θα ασκούσε την τέχνη του ενώ ο δεύτερος θα αγόραζε τα δέρματα για να

⁸ ASV, *Notai di Candia*, b. 172 (Giovanni Marà), 1599-1634, f. 30r-v (5. 8. 1603). Πιθανόν εδώ ο όρος δοξάρι σημαίνει εργαλείο κατεργασίας βαμβακιού και μαλλιού.

⁹ ASV, *Notai di Candia*, b. 81 (Zuanne Cosiri detto Cazzarà), libro 8 (1639-1641), f. 237r-v (16. 3. 1641).

κατασκευάζουν παπούτσια διαφόρων ειδών (*scarpe, stivani, cioccolli*) που θα πουλούσαν εντός και εκτός της πόλης του Χάνδακα.¹⁰

Σχολιάζοντας συνολικά τη γεωγραφία των μετακινήσεων, επισημαίνεται ότι τον κύριο όγκο Κρητικών τεχνιτών συγκέντρωναν η Βενετία και η Κωνσταντινούπολη, έπονταν τα νησιά του Αρχιπελάγους, η Σμύρνη, τα Κύθηρα, η Πελοπόννησος, τα νησιά του Ιονίου, καθώς και αρκετές ηπειρωτικές περιοχές. Στο εσωτερικό της Κρήτης μεγάλο ποσοστό τεχνιτών, όπως ήταν φυσικό, προσέλκυαν τα αστικά κέντρα, κυρίως ο Χάνδακας, που διέθετε μεγαλύτερη αγορά και σημαντικό εξαγωγικό και διαμετακομιστικό λιμάνι.

Εντονότερη κινητικότητα παρατηρείται στους τεχνίτες των ναυπηγείων, αποτέλεσμα των αυξημένων θαλάσσιων μεταφορών και του εμπορίου, της οργάνωσης των ναυπηγικών υποδομών και των συχνών πολεμικών αναμετρήσεων ανάμεσα στη Βενετία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στα παραπάνω χρειάζεται να προστεθούν η πειρατεία, τα ναυάγια και οι αναμενόμενες βλάβες των πλοίων στη διάρκεια του πλου. Καραβομαραγκοί, καλαφάτες και κατασκευαστές κουπιών μετέβαιναν σε μικρούς αρσανάδες του νησιού για να εργαστούν επίσης, ενώ οι πρώτοι ταξίδευαν προς τις δασώδεις περιοχές του για την κοπή και την προμήθεια ξυλείας. Συνεπώς ήταν αναμενόμενο οι συγκεκριμένοι τεχνίτες να μετακινούνται από ναυπηγείο σε ναυπηγείο ανάλογα με το ύψος των αμοιβών, την προσφορά και τις συνθήκες εργασίας. Επειδή για ορισμένο χρονικό διάστημα εργάζονταν εν κινήσει, επανδρώνοντας τις βενετικές γαλέρες, οι κίνδυνοι που ελλόχευαν για την υγεία και τη ζωή τους ήταν πολλοί. Η Βενετία προκειμένου να περιορίσει τα κρούσματα άρνησης από μέρους τους να αναλάβουν τη συγκεκριμένη υπηρεσία, κατέφευγε στην αύξηση των μισθών τους. Το 1636 ένας καλαφάτης και δύο κατασκευαστές κουπιών του ναυπηγείου των Χανίων αιτούνταν να αμείβονται οκτώ λίρες μηνιαίως, όταν υπηρετούσαν στις γαλέρες, όπως και οι συνάδελφοί τους του Χάνδακα (Πλουμίδης 2016, 277 αρ. 542).

Τις μετακινήσεις-μεταναστεύσεις τεχνιτών διευκόλυε η ύπαρξη ήδη οργανωμένων εμπορικών δικτύων που κατά κανόνα προηγούνταν χρονικά. Σημαντικός αριθμός τεχνιτών κινείτο μεταξύ Κρήτης και Κωνσταντινούπολης, επακόλουθο του θαλάσσιου εμπορίου και των καλλιτεχνικών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους πριν και μετά από την Άλωση (Constantoudaki-Kitromilides 2009, 709-723· Μαλτέζου 2010, 33-36· Sopracasa 2015, 134-141· Μαλτέζου 2016, 50-51). Άλλωστε το ταξίδι ήταν μικρότερης διάρκειας συγκριτικά με τη Βενετία. Το πλεονέκτημα αυτό επέτρεψε σε αρκετούς τεχνίτες και επαγγελματίες να εκμεταλλευτούν προσοδοφόρα την ανάπτυξη των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων προς την Κωνσταντινούπολη, οργανώνοντας τις οικονομικές τους δραστηριότητες και στους δύο προορισμούς, όπως ο κουρέας Δημήτρης Καρπόφορος που διέθετε καταστήματα στον Γαλατά και στην Κρήτη, ενώ στα περιουσιακά του αγαθά συμπεριλαμβάνονταν 16 αντικείμενα διακοσμημένα με διαμάντια (Μαυροειδή 1992, 161· Dursteler 2006, 81).

Καθοριστική παράμετρο στην αναζήτηση νέου τόπου εργασίας συνιστούσε η ύπαρξη εκεί συμπατριωτών και ομοτέχνων που διευκόλυναν τη διαμονή και την προσαρμογή των νέο-αφιχθέντων.

¹⁰ ASV, *Notai di Candia*, b. 236 (forse Zuanne Rixomandi), libro 2 (1593-1597), f. 22r-v (2.1. 1594).

Ενίοτε τον τεχνίτη ακολουθούσαν τα μέλη της οικογένειάς του, γεγονός που συντελούσε στην επιμήκυνση του χρόνου παραμονής του (Πανοπούλου 2013, 584). Στην απόφαση αναζήτησης εργασίας εκτός του νησιού έπαιζε ρόλο η εξοικείωση των κατοίκων των πόλεων με τους ξένους. Η εγκατάσταση στις κρητικές πόλεις τεχνιτών διαφορετικής καταγωγής λειτουργούσε παραδειγματικά για τους ντόπιους, ελαχιστοποιούσε τον φόβο για το άγνωστο και αποτελούσε κίνητρο για την υιοθέτηση αντίστοιχης επαγγελματικής πορείας.

Πάντως κάθε μετακίνηση εργατικού δυναμικού, μόνιμου ή πρόσκαιρου χαρακτήρα, συνεπέφερε τη διάδοση της τεχνογνωσίας (Belfanti 2004, 580, 589), καθώς την υπό μελέτη εποχή η τεχνική γνώση μεταδιδόταν με την παρατήρηση και τη μίμηση. Στην Κρήτη υψηλή τεχνογνωσία εντοπίζεται σε ακμάζοντες δευτερογενείς κλάδους: των δομικών κατασκευών (οχυρώσεων, δημόσιων κτηρίων, εκκλησιών, κατοικιών, εργαστηρίων, μύλων, πατητηριών, κ.ά.), της ναυπηγικής, βαρελοποιίας, βυρσοδεψίας, υποδηματοποιίας, ζωγραφικής, αργυροχρυσοχοΐας, γλυπτικής πέτρας και ξύλου και κατασκευής κασελών και πιθαριών. Ενδεικτικά αρχειακές πληροφορίες υποδεικνύουν ότι η φήμη των κατασκευαστών ανεμόμυλων ήταν διαδεδομένη στο νησί και σε άλλες βενετικές κτήσεις, όπως συνάγεται από την προτίμηση που έδειχναν πλούσιοι φεουδάρχες και αξιωματούχοι στην εμπειρία τους και στις νέες τεχνικές που εφάρμοζαν. Το 1587 ο ευγενής Δούκας Ευδαιμονογιάννης προσέλαβε τον χτίστη Μανόλη Χουσό από τον Χάνδακα ως πρωτομάστορα, ο οποίος μαζί με άλλους τεχνίτες θα κατασκεύαζε έναν ανεμόμυλο στα Χανιά που θα άλεθε με τέσσερις καιρούς.¹¹ Το 1631 επίσης δύο Κρητικοί τεχνίτες, ένας χτίστης και ένας μαραγκός, προσκλήθηκαν να αναγείρουν δύο ανεμόμυλους στα Κύθηρα για λογαριασμό τού εκεί προξένου Piero Baronia.¹²

Πιθανότατα μερικά τεχνικά επαγγέλματα κατάφεραν να βελτιώσουν τις μεθόδους μεταποίησης και κατασκευής είτε για να αξιοποιήσουν την τοπική αγροτικο-κτηνοτροφική παραγωγή και τους φυσικούς πόρους είτε για να ανταποκριθούν στη μεγάλη ζήτηση των προϊόντων που παρήγαν και των εργασιών που προσέφεραν. Στην εξέλιξη της τεχνογνωσίας των ντόπιων τεχνιτών συνέβαλε και η προαναφερθείσα παρουσία ξένων τεχνιτών, τις μεθόδους των οποίων μάθαιναν οι πρώτοι ως μαθητευόμενοι στα εργαστήριά τους (Κωνσταντουδάκη 2001, 296-297· Μαλτέζου 2010, 34· Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2011-2012, 364).

Για να εμποδίσει τη διάδοση της τεχνογνωσίας, καθώς μυστικά της ναυπηγικής τέχνης είχαν αποκαλυφθεί στην Κωνσταντινούπολη διαμέσου των μετακινήσεων των τεχνιτών, η Βενετία με διάφορα μέτρα προσπαθούσε να περιορίσει τις μαζικές μετακινήσεις караβομαραγκών, καλαφατών και κατασκευαστών κουπιών, αυξάνοντας τους μισθούς, βελτιώνοντας τα τοπικά νεώρια, αποστέλλοντας ναυπηγικά υλικά στις κτήσεις της, κ.ά. (Πανοπούλου 2013, 594, 597-598, 602· Pedani 2014, 462). Επιπλέον προστάτευε και αξιοποιούσε τις καινοτόμες ιδέες των υπηκόων της, ενώ ορισμένοι τεχνίτες επιδίωκαν τη βενετική ομπρέλα για την περιφρούρηση των μυστικών της τέχνης τους. Το 1614 ο κάτοικος Κρήτης Nicolò Modicò

¹¹ ASV, *Notai di Candia*, b. 200 (Zorzi Petropulo), libro 6 (1585-1587), f. σκην-v (11. 1. 1587). Βλ. και Κωνσταντουδάκη 1995, 382 σημ. 113.

¹² ASV, *Notai di Candia*, b. 242 (Zuane Raffael), libro 2 (1630-1634), f. 52v (28. 12. 1631).

διέθετε την τεχνογνωσία καλύτερης κατεργασίας των δερμάτων για σόλες και παπούτσια και μάλιστα στον μισό χρόνο συγκριτικά με τους εβραίους βυρσοδέψες. Ζήτησε λοιπόν από τις αρχές το προνόμιο να κατεργάζεται τα δέρματα με τον δικό του μυστικό τρόπο επί είκοσι χρόνια και να τιμωρείται όποιος αντέγραφε τη μέθοδό του (Πλουμίδης 2013, 49, αρ. 193).

Χωρίς αμφιβολία η υψηλή εξειδίκευση που διέθεταν ορισμένοι Κρητικοί τεχνίτες συνιστούσε στοιχείο οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης μεταξύ τους, ζήτημα που τεκμηριώνεται σφαιρικότερα με τη μελέτη της επαγγελματικής κινητικότητας. Ωστόσο οι μετακινήσεις δεν αφορούσαν μόνο τους τεχνίτες, αλλά και όλους τους εργαζομένους υπό την καθοδήγησή τους, όπως τους βοηθούς (*lavoranti*) και τους μαθητευόμενους (*garzoni*) που συνόδευαν τους τεχνίτες στα επαγγελματικά ταξίδια τους. Οι δεύτεροι μάλιστα ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθούν τον τεχνίτη εντός και εκτός της πόλης σύμφωνα με τους όρους των συμβάσεων μαθητείας, κυρίως της τέχνης του βαρελοποιού.¹³ Η έκφραση *coSSI dentro in la città come di fori*, που συμπεριλαμβάνεται στις προαναφερθείσες συμβάσεις, αναφέρεται και στα συμβόλαια συντροφιών, που ιδρύονταν μεταξύ των συγκεκριμένων τεχνιτών,¹⁴ και προφανώς συνδέεται με τη μεγάλη κινητικότητα του εν λόγω επαγγέλματος. Η υποχρέωση του μαθητευόμενου να συνοδεύει τον τεχνίτη-δάσκαλό του αναφέρεται για τον ίδιο λόγο και στις συμβάσεις μαθητείας караβομαραγκών και καλαφατών, όπου προστίθεται η φράση *είς τήν γήν και είς τὸ πέλαγος* ή *in terra et in mari* (Πανοπούλου 2010, 332).

Μελέτες κατέδειξαν ότι αυξημένη κινητικότητα μεταξύ των τεχνιτών παρατηρείται σε εκείνους που δεν διέθεταν δικό τους εργαστήριο και πελατεία. Επρόκειτο συνήθως για νέους και άγαμους, που σύναπταν μικρής διάρκειας συμβόλαια, αμείβονταν με χαμηλό ημερομίσθιο και αναζητούσαν ευκολότερα εργασία μακριά από τον τόπο διαμονής τους (Reith 2008, 115· Caracausi 2008, 48-49). Στις αρχειακές πηγές απαντάται μεγάλο ποσοστό τεχνιτών, που συμφωνούσαν να εργαστούν ως βοηθοί (*lavoranti*) ομοτέχνων τους για χρονικό διάστημα ανάλογο με τις ανάγκες των εργοδοτών τους. Η έρευνα της ταυτότητας των βοηθών έδειξε ότι πρόκειτο για τεχνίτες με ή χωρίς τον τίτλο του *maistro* και εξαιρετικά ρευστό εργασιακό καθεστώς, όπως πιστοποιούν οι συμβάσεις εργασίας τους.¹⁵

Είναι εμφανές ότι οι συχνές μετακινήσεις και η εναλλαγή εργοδοτών διεύρυναν τους ορίζοντες των γνώσεων των επαγγελματιών των κατώτερων ιεραρχικά βαθμίδων που προσδοκούσαν την απαλλαγή από την εξαρτημένη εργασία και την απόκτηση σταθερής πελατείας. Κατά συνέπεια οι μετακινήσεις τεχνιτών, ανεξάρτητα από την κατηγορία που ανήκαν, συνεπέφεραν αλλαγές και στη διαστρωμάτωση κάθε επαγγέλματος, στοιχείο που συνδέει τη γεωγραφική κινητικότητα με την κοινωνική κινητικότητα, η οποία μελετάται εντονότερα τα τελευταία χρόνια.

¹³ ASV, *Notai di Candia*, b. 81 (Zuanne Cosiri detto Cazzarà), libro 5 (1631-1634), f. 209v (17.6.1633) και f. 230v (29.8.1633).

¹⁴ ASV, *Notai di Candia*, b. 242 (Zuanne Raffael), libro 1 (1626-1630), f. 40v (19.5.1628).

¹⁵ Ενδεικτικά, ο σαμαράς Γιώργος Σαΐτας, που θα προσέφερε εργασία για έναν χρόνο, στον ομότεχνό του μαΐστρο Αθανάσιο Χαρτοφύλακα, επονομαζόμενο Βουσιτχά, θα αμειβόταν δύο υπέρπυρα, όταν θα εργαζόταν στην πόλη και ένα υπέρπυρο όταν θα μετέβαινε στα χωριά. Στη δεύτερη περίπτωση θα καλύπτονταν όμως και τα επιπρόσθετα έξοδά του: ASV, *Notai di Candia*, b. 163 (Michiel Marà), 1573, f. 123v (15.4.1573).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη (2001), «Από την Κρήτη στην Τήλο. Ένα συμβόλαιο εργασίας Κρητικών ζωγράφων του 17ου αιώνα», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 293-303.
- Carlo Marco Belfanti (2004), "Guilds, Patents, and the Circulation of Technical Knowledge: Northern Italy during the Early Modern Age", *Technology and Culture* 45 (2004), 569-589.
- Andrea Caracausi (2008), *Dentro la bottega, Culture del lavoro in una città d'età moderna*, Venezia, Marsilio Editori.
- Ennio Concina (2007), "Tra Venezia e la Grecia: materiali, tecniche e tecnici, dal Trecento al primo Cinquecento", *Πληροφορίες για την τεχνολογία στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 2015*, Αθήνα, 77-88.
- Maria Constantoudaki-Kitromilides (1982), "A Fifteenth-Century Byzantine Icon-Painter Working on Mosaics in Venice. Unpublished documents", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/5 (1982): XVI, *Internationaler Byzantinisten Kongress, Akten II/5*, 265-272.
- Maria Constantoudaki-Kitromilides (2009), "Viaggi di pittori tra Costantinopoli e Candia. Documenti d'archivio e influssi sull'arte (XIV-XV sec.)", Chryssa Maltezu – Angeliki Tzavara – Despina Vlassi (eds.), *I Greci durante la Venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007*, Venezia, 709-723.
- Eric R. Dursteler (2006), *Venetians in Constantinople, Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science.
- Stephan R. Epstein (2004), "Labour Mobility, Journeyman Organisations and Markets in Skilled Labour in Europe, 14th-18th centuries", Mathieu Arnoux – Pierre Monnet (eds.), *Le technicien dans la cité en Europe occidentale, 1250-1650*, Collection de l'École française de Rome 325, Rome, 251-269.
- Ruthy Gertwagen (2012), "Byzantine Shipbuilding in Fifteenth-century Venetian Crete: War Galleys and the Link to the Arsenal in Venice", Ruthy Gertwagen – Elizabeth Jeffreys (eds.), *Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean, Studies in Honour of John Pryor*, Farnham – Burlington, 115-127.
- David Jacoby (1994), "The Migration of Merchants and Craftsmen: a Mediterranean Perspective (12th-15th Century)", Simonetta Cavaciocchi (ed.), *Le migrazioni in Europa, Secc. XIII-XVIII (Prato, 3-8 maggio 1993)* [= Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean, Variorum, Aldershot 1997], Firenze, Atti, 533-560.
- Μαρία Καζανάκη-Λάππα (2003), «Οικογένειες ρεθύμνιων καλλιτεχνών στο Χάνδακα στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα», Χρύσα Μαλτέζου – Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο, Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Βενετία, 397-413.
- Μαριάννα Κολυβά (2016), «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου: βενετική πολιτική (16ος αι.-μέσα 17ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), 185-228.
- Μαρία Γ. Κωνσταντουδάκη (1975), «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16ου και 17ου αι.», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 35-136.
- Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (1995), «Έργα "σκουλιτόρων" και "μουράρων": Γλυπτική και αρχιτεκτονική στην Κρήτη τον δέκατο έκτο αιώνα με βάση αρχειακές πηγές», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2/1, Ρέθυμνο, Δήμος Ρεθύμνης, 361-403.
- Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2000), «"Ασήμι λαβοράδο και χρυσάφι φίνον": Αρχειακές μαρτυρίες για την αργυροχοΐα και τη χρυσοχοΐα στην Κρήτη της βενετικής περιόδου», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996)*, τ. 2/1: *Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών, 365-380.
- Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2001), «Conducere apothecam, in qua exercere artem nostram: Το εργαστήριο ενός Βυζαντινού και ενός Βενετού ζωγράφου στην Κρήτη», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 291-298.

- Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2011-2012), «*In apotheca aurificum*: Εργαστήρια, παραγγελίες και χρήσεις έργων αργυροχρυσοχοΐας στον Χάνδακα (14ος-15ος αι.). Έγγραφα από τα κρατικά αρχεία Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011-2012), 361-385.
- Frederic C. Lane (1965), *Navires et Constructeurs à Venise pendant la Renaissance*, Paris.
- Chryssa A. Maltezu (1994), "Terminologia navale grecoveneta. Problemi di ricerca", Wolfram Hörandner – Johannes Koder – Otto Kresten (eds.), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994): Ανδριάς, Herbert Hunger zum 80, Geburtstag, 283-289.
- Χρύσα Μαλτέζου (2010), «Η ιστορία της Κρήτης κατά τον 15ο αιώνα με βάση αρχειακά τεκμήρια», Μαρία Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλου: ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 26-37.
- Χρύσα Μαλτέζου (2016), «Το επάγγελμα του ζωγράφου στη βενετοκρατούμενη Κρήτη τον 15ο αιώνα», Μαρία Βασιλάκη (επιμ.), *Μουσείο Μπενάκη 13-14 (2013-2014): Μελέτες για τον ζωγράφο Άγγελο, την εποχή του και την κρητική ζωγραφική*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 43-55.
- Klaus-Peter Matschke (2006), «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13ος-15ος αιώνας)», Αγγελική Ε. Λαΐου (επιμ.), Γιώργος Μακρής (μτφρ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. 2, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 141-191.
- Φανή Μαυροειδή (1992), *Ο ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600)*, Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γεράσιμος Δ. Παγκράτης (2008), *Οι εκθέσεις των Βενετών βαΐλων και προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών.
- Αγγελική Πανοπούλου (2003-2004), «Χρόνος εργασίας και ελεύθερος χρόνος των επαγγελματιών του Χάνδακα την ύστερη βενετική περίοδο», *Σύμμεικτα* 16, 115-131.
- Αγγελική Πανοπούλου (2005), «Κατασκευές πατητηριών στην Κρήτη του 16ου αιώνα», Γιάννης Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οΐνον ιστορώ IV, Θλιπτήρια και πιεστήρια, Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγγανα*, Αθήνα, 183-197.
- Angeliki Panoroulou (2006), "Craftsmen, Tools and Workshops in Candia under the Venetian Rule", Gilles Grivaud – Socrate Petmezas (eds.), *Byzantina et Moderna, Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, Αθήνα, 85-97.
- Αγγελική Πανοπούλου (2010), «Παιδική ηλικία και διάρκεια μαθητείας στην Κρήτη, 16ος-17ος αι.», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2/1: *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Περίοδος (Ιστορία)*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 319-339.
- Αγγελική Πανοπούλου (2012), *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα-Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.
- Angeliki Panoroulou (2012), "Figulini dal casal Thrapsano. Documenti sulla figulina del periodo veneziano a Creta (secoli XVI-XVII)", Sauro Gelichi (ed.), *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo dell' AIECM2 (Venezia, 23-29 novembre 2009)*, Firenze, 542-545.
- Αγγελική Πανοπούλου (2013), «Στο ναυπηγείο του Χάνδακα ή της Κωνσταντινούπολης; Μεταναστεύσεις τεχνιτών και βενετική πολιτική (β' μισό 16ου-αρχές 17ου αι.)», Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κώστας Γ. Τσικνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη, Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών – Μουσείο Μπενάκη, 575-604.
- Αντώνης Πάρδος (1998), «Οι άξονες της ιδεολογίας του Νέου Ελληνισμού στην Άλλη Κωνσταντινούπολη. Η παρακαταθήκη του Βησσαρίωνα: Λάσκαρης και Μουσουρός ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας», Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων, Μελετήματα εόρτια συγγραφέντα υπό των υποτρόφων του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας επί τη πεντακοσιετηρίδι από της ιδρύσεως της Ελληνορθόδοξου Κοινότητος Βενετίας, έτι δε επί τη τεσσαρακονταετηρίδι από της ενάρξεως λειτουργίας του Ινστιτούτου*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 527-568.

12 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Maria Pia Pedani (2014), "Ottoman ships and Venetian craftsmen in the 16th century", Dejanirah Couto – Feza Gunergun – Maria Pia Pedani (eds.), *Seapower, Technology and Trade, Studies in Turkish Maritime History*, Istanbul, 460-464.

Γεώργιος Σπ. Πλουμίδης (2013), *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1601-1666)*, τχ. 4, Αθήνα – Βενετία.

Γεώργιος Σπ. Πλουμίδης (2016), *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας, Μέρος Α΄ 1627-1795, Μέρος Β΄ 1563-1655*, τχ. 5, Αθήνα – Βενετία.

Reinhold Reith (2008), "Circulation of Skilled Labour in Late Mediaeval and Early Modern Central Europe", Stephan R. Epstein – Maarten Prak (eds.), *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800*, Cambridge University Press, 114-142.

Alessio Sopracasa (2015), *Costantinopoli e il Levante negli atti del notaio veneziano Giacomo dalla Torre (1414-1416)*, Venice.